JØDISK MUSEUM I OSLO

HVA HENDTE I NORGE?

Shoah og de norske jødene

FRA UTSTILLINGEN ***HUSK OSS TIL LIVET***

Innhold

INTRODUKSJON 5

JØDENE I NORGE 6

HVA HENDTE I NORGE

- Okkupasjonen 10
- De første tiltakene 12
- 1941: Mer omfattende tiltak 14
- Systematisk registrering 18
- Høsten 1942: Unntakstilstand 20
- 26. oktober 1942: Arrrestasjonen av jødiske menn 22
- 26. november 1942: Deportasjonen 28
- Økonomisk likvidasjon 32

SKJEBNEÅRENE 37

MEDVIRKNING OG ANSVAR 42

NYE FLUKTGRUPPER 45

JØDER I MOTSTANDSKAMPEN 49

I SVERIGE: HÅP OG FRYKT 50

OPPGJØR OG ERKJENNELSE 52

JØDISK MUSEUM OSLO

2014 © Jødisk Museum i Oslo, HUSK OSS TIL LIVET
En utstilling i Jødisk Museum i Oslo som åpnet 26.11 2012

Tekst: Bjarte Bruland, Mats Tangestuen, Torill Torp-Holte
Oversettelse: Carol Eckmann **Design og layout:** Bolt Designstudio
Utstillingsdesign: Bolt Designstudio/Frøystad+Klock
Foto av utstillingen: Espen Grønli

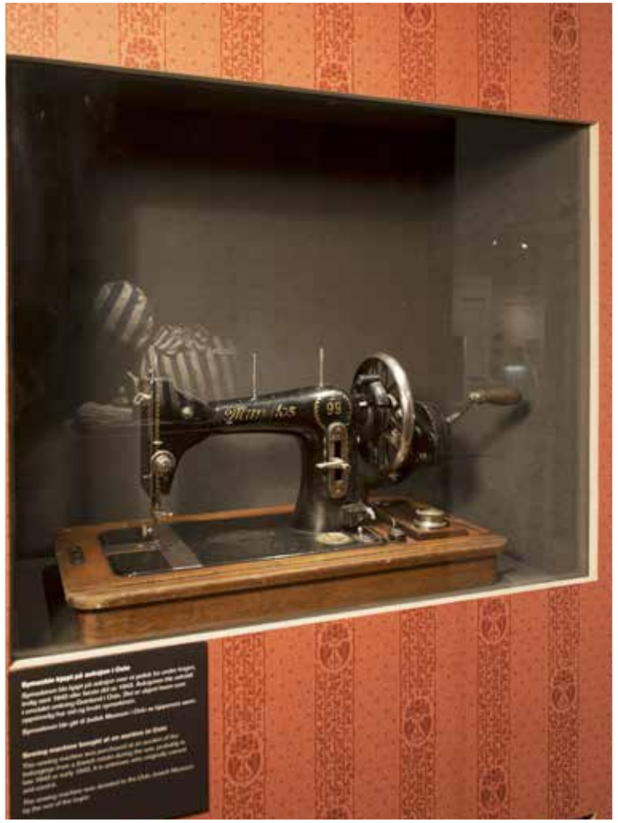

Introduksjon

Med publikasjonen *Hva hendte i Norge? Shoah og de norske jødene* ønsker Jødisk Museum i Oslo å gi et kort, konsentrert innblikk i hva den jødiske befolkningen i Norge ble utsatt for under den tyske okkupasjonen 1940-1945. Hvordan gikk okkupasjonsmakten fram i Norge? På hvilken måte var nordmenn involvert? Hva visste man her i landet om hva som foregikk i Europa? Hva var de norske jødenes handlingsrom? Hvordan så den jødiske gruppen selv på situasjonen etter hvert som den utviklet seg?

Tekstene og bildene i dette heftet er hentet fra eller knytter seg opp mot utstillingen «Husk oss til livet – jødiske skjebner 1940-1945», som i sin helhet er å se i Jødisk Museum i Oslo.

UTSTILLINGEN «HUSK OSS TIL LIVET»

Jødisk Museum i Oslo er en kulturinstitusjon etablert i en tidligere synagoge i Calmeyers gate 15 i Oslo sentrum. Utstillingen «Husk oss til livet» åpnet 26. november 2012. Det var da 70 år siden den største deportasjonen av jøder fra Norge fant sted.

Utstillingen fokuserer primært på familiehistoriene og sporene som finnes etter de som ble rammet: hvem de var og hva som hendte dem her i Norge, er hovedspørsmålene. Intervjuer med mennesker som selv flyktet kaster nytt lys over både varsling, arrestasjoner og flukt. Utstillingen forteller også om den viktige redningsorganisasjonen Carl Fredriksens Transport.

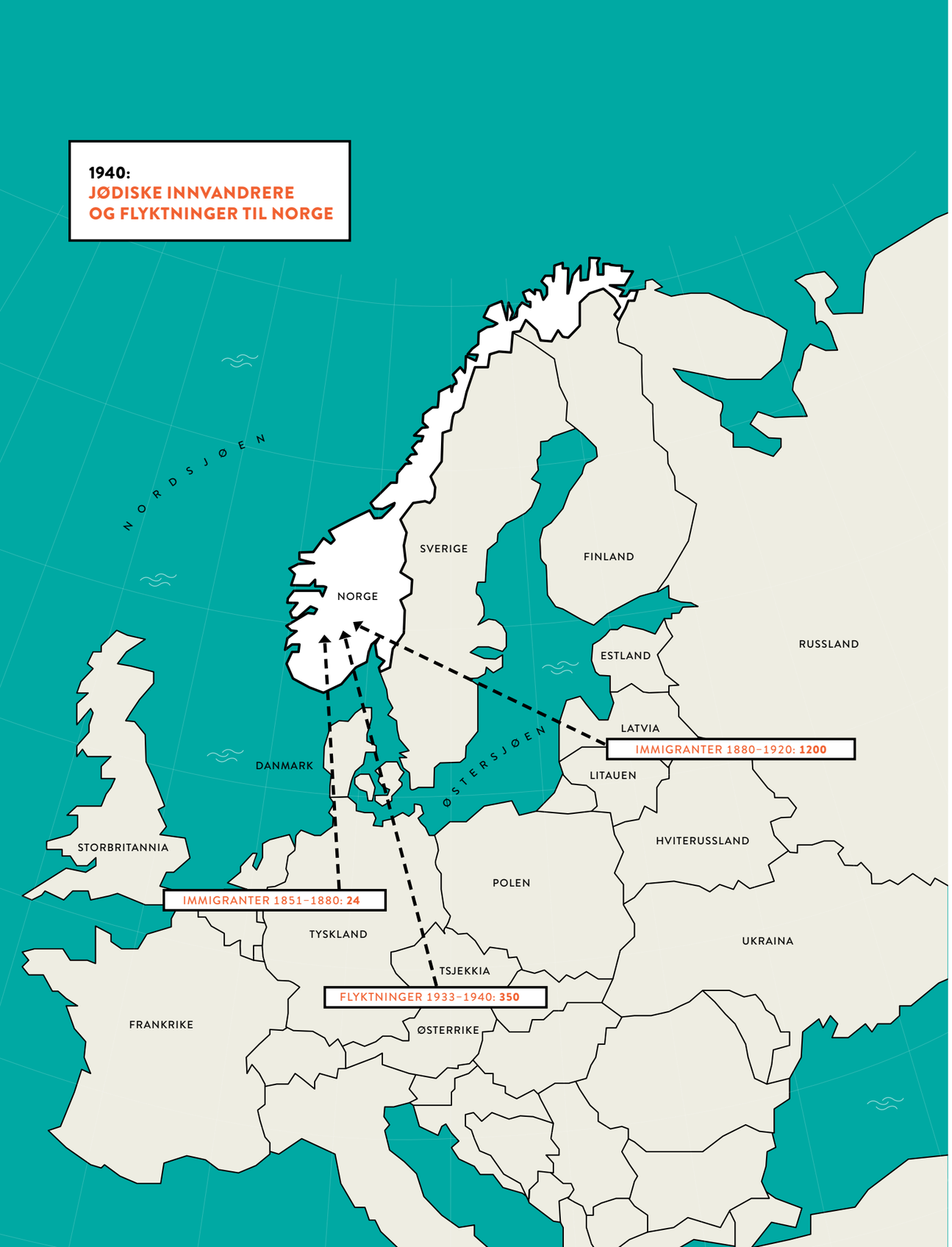

JØDENE I NORGE

Da Norge fikk sin grunnlov i 1814 var det med en passus i paragraf 2 som forbød jøder å bosette seg i riket. I 1851 ble denne bestemmelsen fjernet, etter et mangeårig påtrykk fra blant annet dikteren Henrik Wergeland.

IMMIGRASJON

En folketelling fra 1879, nær tretti år etter, viste at bare 24 jøder var bosatt i Norge. Disse var hovedsaklig kommet fra Danmark og Tyskland. En noe større innvandring fant sted i perioden 1880-1920. Da innvandret enkeltpersoner og familier fra Baltikum-området i Tsar-Russland, først og fremst fra området som er dagens Litauen, samt fra det nordlige Polen. De som kom, flyktet fra fattigdom, undertrykking og pogromer. Mellom to og tre millioner jøder emigrerte fra Tsar-Russland i perioden; kun et fåtall kom til Norge.

Et kjerneområde for den siste større gruppen ble Hausmannskvartalene og øvrige deler av det østlige bysentrum i hovedstaden (Grünerløkka, Grønland, Tøyen). I Hausmannskvartalene og området rundt utviklet det seg et levende jødisk miljø, preget av flere synagoger, jiddish språk, et aktivt jødisk organisasjons- og kulturliv og yrker og håndverkstradisjoner som innvandrerne brakte med seg. Også i Trondheim etablerte det seg et jødisk samfunn med egen synagoge. Etterhvert bosatte jøder seg i hele landet, også i mindre byer og tettsteder, fra nord til sør.

Jødene som bosatte seg her tilpasset seg rimelig godt det norske samfunnet, både yrkesmessig, sosialt og kulturelt, samtidig som man ivaretok egne religiøse og kulturelle tradisjoner. Uansett forble jødene i Norge ytterst få. I 1940, året da Nazi-Tyskland okkuperte Norge, var Norge et av landene i Europa med minst jødisk befolkning, både i antall personer og prosentvis. Det bodde da i overkant av 2100 jøder her i landet[1]. Mellom 350 og 400 av disse var flyktninger fra nazismen i Mellom-Europa[2], som var kommet hit på 1930-tallet.

KRIGEN

Den tyske okkupasjonen av Norge endte med et svært hardt slag for den jødiske minoriteten i Norge. Forfølgelse av enkeltpersoner og familier, distriktsvise arrestasjoner og andre enkelttiltak overfor jødene, fant sted i Norge fra og med april 1940. De fleste antok likevel at det ville være mulig å berge seg gjennom til krigens slutt. En

1. Nyere undersøkelser kan tyde på at tallet kan være noe høyere.
2. Mellom-Europa betyr her først og fremst Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia.

systematisk registrering av jødene i Norge skjedde ikke før i januar 1942, og da på en måte som maskerte og ufarliggjorde tiltaket.

Gjennom to lynaksjoner senhøsten 1942, med norsk nazifisert statspoliti, paramilitære grupper og vanlig norsk politi til hjelp, søkte okkupasjonsmakten å komme hele den jødiske minoriteten i Norge til livs. Mennene fra 15 år og oppover ble arrestert 26. oktober – kvinner, barn, syke og gamle en måned senere.

I alt ble 772 personer deportert fra Norge under 2. verdenskrig fordi de var jøder. Majoriteten ble sendt direkte inn i nazismens tilintetgjørelsesapparat og myrdet i gasskammer. Mennene fra Norge som ble tatt ut til arbeid ankom på vinterstid til sult, brutal mishandling og kulde. Overlevelsestiden var svært kort for de aller fleste. Bare 34 av de i alt 772 som ble deportert overlevde. Over 1100 jøder lyktes flykte til Sverige under krigen.

Familiene Hurwitz og Levin med venner på landtur

Foto fra ca. 1917. De tidlige jødiske innvandrerne fant raskt stor glede i å dra sammen på landtur. Familiene Hurwitz og Levin kom begge opprinnelig fra shtetlen Zedik i det nåværende Litauen og kjente hverandre derfra.

1

Okkupasjonen

Et lamslått Norge ble 9. april 1940 invadert av Nazi-Tyskland. Overraskelsesangrepet kom sjø- og luftveien. Etter en kaotisk mobilisering kjempet norske og allierte styrker i to måneder, før kampen måtte oppgis.

Allerede 24. april, mens kampene i Norge fortsatt raste, utnevnte Adolf Hitler en egen Reichskommissar til Norge – Josef Terboven. Okkupasjonen grep raskt inn i samfunnets institusjoner, i organisasjonslivet og i pressen. Av stor betydning ble kontrollen okkupanten fikk over norsk politi.

Konge og regjering forlot landet 7. juni 1940 for å fortsette motstanden i eksil. 25. september ble alle politiske partier – med unntak av Quislings Nasjonal Samling – forbudt.

Østbanen i Oslo

Befolkningen fikk raskt føling med okkupantens undertrykkende system. Propaganda og ensretting preget hverdagen. Alle innbyggere ble underlagt bevegelseskontroll. Landet ble inndelt i soner, og man måtte ha tillatelse for å bevege seg fra en sone til en annen. Nye legitimasjonskort ble innført i 1941. Politikontroller ble mer og mer vanlig. Den nazistiske symbolikk dominerte gatebildet etter okkupasjonen. Dette fotografiet av Østbanestasjonen er tatt i 1941.

(Foto: JMO – fra Maryla Daasvatns bilder)

2

De første tiltakene

I motsetning til andre tysk-okkuperte områder, bestemte okkupasjonsmakten seg for ikke å innføre en offentlig anti-jødisk lovgivning i Norge – foreløpig. Okkupasjonsmaktens holdning til jødene kom likevel tydelig til uttrykk.

Radioapparater som tilhørte jøder ble inndratt i mai 1940. Samme måned ble de jødiske menighetene i Oslo og Trondheim avkrevd lister over sine medlemmer. Den antisemittiske propagandaen i samfunnet ble mer synlig.

En mer direkte aggresjon mot jødene gjorde seg også gjeldende. Dette rammet spesielt flyktninger, antatt politisk aktive og familier som bodde i små lokalsamfunn. Noen steder ble jøder trakassert, arrestert og mishandlet. Enkelte steder ble forretninger og kontorer som tilhørte jøder spesielt merket.

Radioapparatene inndras – kvittering

Det første tiltaket mot jøder i Norge var inndragningen av radioapparatene i mai 1940. Det tyske sikkerhetspolitiet påla norsk politi å utføre oppgaven. Politiet benyttet lisensregisteret til Norsk Rikskringkastning i jakten på radioene. Denne kvitteringen ble utstedt til Hirsch Komissar da hans radio ble beslaglagt. Komissar ble henrettet på Falstad, nord for Trondheim, 7. oktober 1942.

(Dokument: Norges Hjemmefrontmuseum)

Steinfelds magasin, Ålesund

Steinfelds Magasin i Ålesund var en av forretningene som ble spesielt merket. Her ble vinduene helt dekket av plakatene. Forretningens innehaver, Israel Steinfeld, ble arrestert i april 1942. Senere ble også hans hustru Lea Steinfeld og barna Reidun og Morten arrestert og deportert. Ingen av dem overlevde. Familien ble trakassert av tysk sikkerhetspoliti og lokale NS-folk helt fra begynnelsen av okkupasjonen.

(Foto: Ålesund Museum)

3

1941:
Mer omfattende tiltak

Med den tyske invasjonen av Sovjetunionen 22. juni 1941 ble nazistenes framferd langt mer brutal. Nazistene mente jødene var en hovedfiende, som sto bak både kommunismen og verdenskrigen. Massedrapene på den jødiske befolkningen i de okkuperte områder i øst banet vei for beslutningen om systematisk å myrde alle Europas jøder.

Fire dager før angrepet på Sovjetunionen ble arbeidsføre jødiske menn i Nord-Norge arrestert, sammen med andre antatte motstandere av regimet. Statsløse jødiske menn i resten av landet ble arrestert på samme tid. Jødene i Nord-Norge ble aldri mer sluppet fri.

Jøder ble stadig oftere, med ulike fiktive begrunnelser, arrestert. Flere ble deportert. Et yrkesforbud i praksis begynte å gjøre seg gjeldende for bl.a. jødiske advokater og kunstnere. I deler av landet ble jødiske butikker konfiskert.

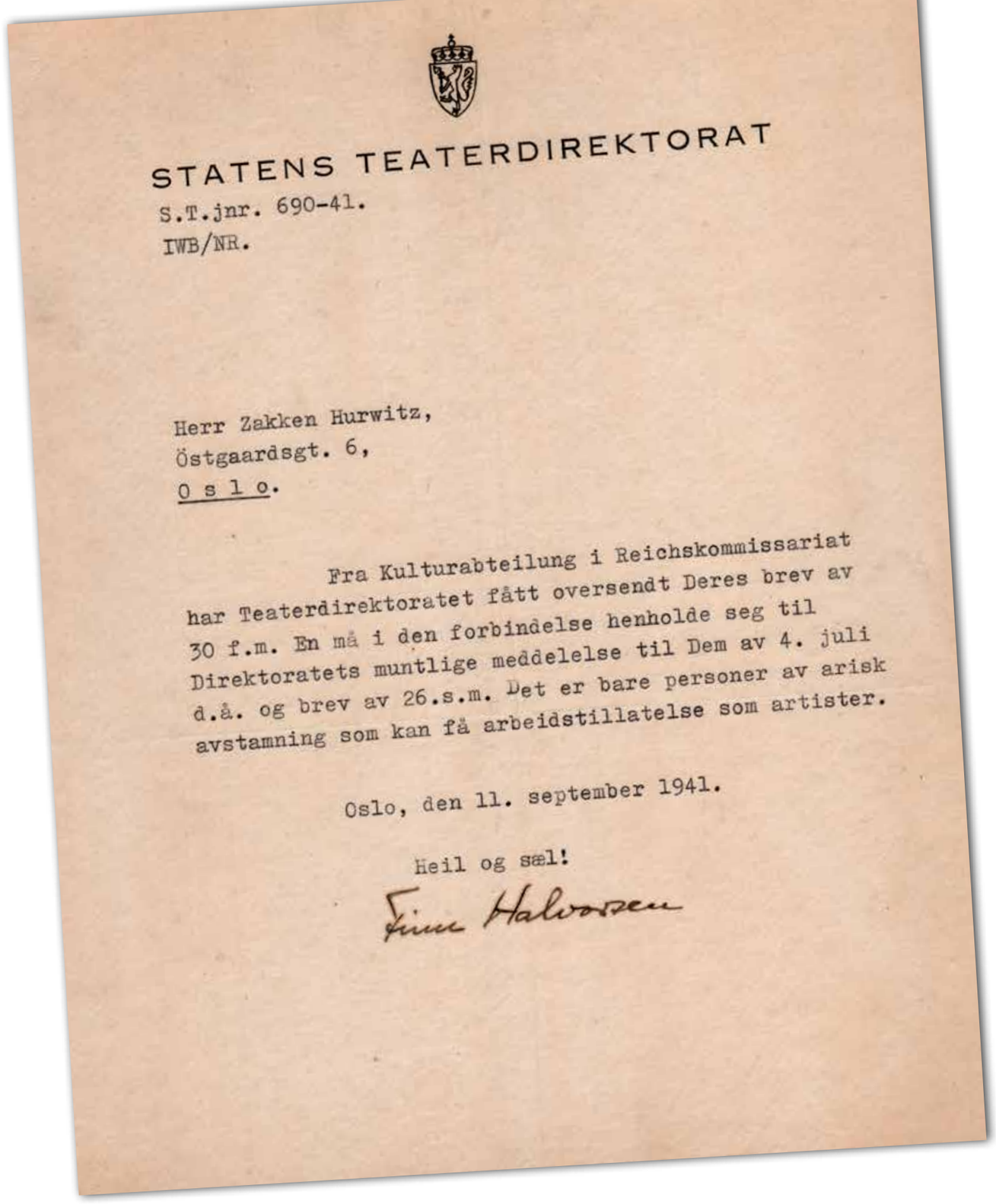

STATENS TEATERDIREKTORAT
S.T.jnr. 690-41.
IWB/NR.

Herr Zakken Hurwitz,
Östgaardsgt. 6,
O s l o.

Fra Kulturabteilung i Reichskommissariat har Teaterdirektoratet fått oversendt Deres brev av 30 f.m. En må i den forbindelse henholde seg til Direktoratets muntlige meddelelse til Dem av 4. juli d.å. og brev av 26.s.m. Det er bare personer av arisk avstamning som kan få arbeidstillatelse som artister.

Oslo, den 11. september 1941.

Heil og sæl!
Finn Halvorsen

Yrkesforbud for Isak (Zakken) Hurwitz

Sommeren og høsten 1941 forsøkte tryllekunstneren Zakken Hurwitz – kunsternavn Ben Hur – en rekke ganger å få tillatelse til å opptre. Han fikk avslag, fordi han ikke var «arisk».

(JMO)

„Den frivillige kvinnelige arbeidstjeneste"s vordende ledere.
Vidkun Quisling i Frankfurt.
Et besøk på Blakstad gård hvor lederskolen holder til.
LOTTERI
Bare 7 dager igjen!
VÅR PRISLISTE
O. OLSENS ENKE

Grunnlovens §2

I mars 1942 gjeninnførte Quisling passusen i Grunnlovens §2 fra 1814 som nektet jøder adgang til riket. Den var blitt opphevet i 1851. Dette hadde en tung symbolikk ved seg. Quisling-regimet ønsket å vise at også de knyttet seg opp mot en anti-jødisk politikk. Allerede ett år tidligere hadde Quisling holdt en tale i Frankfurt ved «instituttet for forskning omkring jødespørsmålet». Her trakk han fram det han mente var negative konsekvenser av paragrafendringen fra 1851.

(Aftenposten 29. mars 1941)

Maleri av Sydspissen fangeleir

Like før invasjonen av Sovjetunionen ble de fleste jødiske menn i Nord-Norge arrestert. De ble fanger i den nyåpnede konsentrasjonsleiren Sydspissen ved Tromsø. Forholdene i denne leiren var primitive og brutale. I øyenvitneskildringer skrevet av ikke-jødiske fanger etter krigen, går det fram at jødene ble skilt ut, fikk ekstra hardt arbeid og straffeeksersis.

(Malt av tidligere fange. Foto: Henrik Broberg)

FRA UTSTILLINGEN
HUSK OSS TIL LIVET

4

Systematisk registrering

I januar 1942 sendte Politidepartementet et rundskriv til alle landets politimyndigheter om stempling av jøders legitimasjonskort. Jøder i Norge, dvs. «fulljøder» etter nazistisk tenkning, ble pålagt å få en J stemplet i sine identitetspapirer – for at de skulle «være gyldige». Politidepartementet utarbeidet lister over jøder etter politidistrikt.

Til forskjell fra andre tysk-okkuperte land ble ikke registreringen foretatt som følge av forordning eller lov. Kravet om J-stempling ble offentliggjort i form av en «Kunngjøring» i avisenes annonsebilag. Dette var et forsøk på å ufarliggjøre tiltaket. I virkeligheten var registreringen første steg mot arrestasjon og deportasjon av alle jøder i Norge.

I mars 1942 ble fire jøder henrettet i Trondheim. Dette rystet det jødiske miljøet.

Kunngjøring om stempling av legitimasjonskort m.v.

Denne kunngjøringen ble satt inn i alle landets dagsaviser i dagene etter 20. januar 1942. Kunngjøringen sto som regel i avisenes annonsebilag. Registreringen av jøder ble ikke kommentert redaksjonelt i avisene. Her fra Aftenpostens morgennummer 22. januar 1942.

ULLEVAAL KINO
„Bra mennesker"
Hu Dagmar!
KABARET FØR FILMENE

Stabekk Kino
KORAL-ØYA.

SINSEN KINO
Barn adgang. Kl. 19 og 21.
JENNY JUGO
KVINNEN ER LUNEFULL

NORDSTRANDS KINO
Kl. 8. Voksne: „Mennneskedyret"
Joan Gabin

DET NYE TEATER
Lørdag og søndag kl. 17 (5)
DE NORSKE
SØLVGUTTENE
„Fra kammermusikk til moderne rytmer."

HANS ERICHSEN
MATINE
Eldorado
Søndag 26. jan. kl. 13
Landskonkurranse på munnspill
Kunstnerisk assistance.
CARL M. IVERSEN

Harald Holst Halvorsens
Gunnar Wefrings

SISTE
INNLEVERINGSFRIST FOR ANNONSER TIL
Aftenposten

Kunstforeningen, Rådhusgt. 19.
Malerioverstilling: LILLEN FRANTZE. Akvarell og pasteller: ANNA ØEN.
Åpent idag kl. 10—16.

PELSHATTER i . . .
Persianer, Persianer labb, Rev, White Coat, Embros, Im. Bisam, Sel, Kalv o. s. v.
MODERNISTI
Renée
NEDRE SLOTTSGATE 5 — TELEFON 10480

DANS
Borg Sandvig, Majorstuen
Nye partier beg.
Sigrid Stjernberg's DANSESKOLE

Ida Onsager
Møllergt. 38. Daniel Nil

Filadelfia St. Olavsg.

Salem, Sannergt.

GILEAD

Bakkehaugen

I. Baptistkirke.

Betlehem, Møllergt. 26

Berea, St. Olavs plass

Den Evangeliske For...

Fagerborg Ungdomsforen.

Forbundssalen, Tullinsgt. 4

Frikirken, Østre, Lakkegt. 47.

Ilakirken.

SELSKAPS-LOKALER
Røa
ved stasjonen.
Røa Konditori,

BÆRUM

SPISESTED
Restaurant St. Hallvard

RELIGI

1. og 2. aften utsolgt.
3. foredrag
Tvedt-Raabe
„Atter Sol og Sommer"
Fra Telemarks bygder til Trollheimens tinder.

KUNNGJØRING
A/S Sulitjelma Gruber 6 ⅜ - (4½ ⅜) - lån 1937.
A/S Sulitjelma Gruber. Andresens Bank Aktieselskap.

Kunngjøring fra ordføreren i Aker.

Hr. Direktør JOH. JOHANNESEN,
Ritz restaurant, Stortingsgt. 20.
Vi takker herved på det hjerteligste for mottatt nyttårsgratiale.
Personalet ved Ritz restaurant og Ritz expressbar.

SMØREOLJER

BÆRUM

Kunngjøring fra Politidepartementet
Stempling av jøders legitimasjonskort m. v.

BLENDING — BESKYTTELSE
ERO blenningsgardiner
NORSK PERGAMENT- OG STÄTIVFABRIKK A/S
BLENNINGSGARDINER

AUKSJON

REVISJON, KONTORARBEIDE

JURIST

SELVANGIVELSER

SELVANGIVELSER

Selvangivelser.

Tanninnsetning

TANNLEGE
Tannlæge Bernt Ohm

LEGE
ALMINDELIG PRAKSIS
Dr. Meyer-Lie

ØRE-, NESE-, HALSSYGDOMMER

TANNTEKNIKER
Tanninnsetning
Per Marstrander

TANNINNSETNING

MASSASJE
Massasje.

FOTPLEIE

SNEKKERARB.

VEDKAPPING
ERIK KAY. Tlf. 90569, kl. 8—21
Vedkapp Oslo Tlf. 90440.
Vedkapping 46361.
Vedkapping 72485
T. 63527

VEDKAPPING
NYGAARD & SANDAKER

BLIKKENSLAGERARB.
Blikk- og tymplatearbeide

MASKINARB., REPARASJON
Kom med opdrag!

Etter egen oppfatning er vi:

FORSKJELLIG
SANGER
Sanger. Taler

Chat Noir 19. januar.

Oslo K. F. U. M., Møllergt. 1.
Oslo lille Indremisjon,
Paulus menighetshus,
Sinsen Fjellhaug
Sinsen kapell (Oslo indrem.)

Skjemaet utfylles i 3 eks.
Helst maskinskrevet!

Dato.....

Spørreskjema

for

jøder i Norge

fra

..... politidistrikt.

Etternavn .....
(For kvinner også pikenavnet)
Samtlige fornavn .....
(Bruksnavnet understrekes)
Født (sted, datum, år) ..... I hvilket land .....
Privatadr. (gt., nr., by) .....
..... Privattlf. .....
Nuværende religionssamfund ..... Siden når .....
Tidligere religionssamfund .....
Familieforhold: (Ugift, gift, enkestand, skilt) .....
For- og etternavn på ektefellen .....
(For kvinner pikenavnet)
Ektefellens fødested, datum og år .....
Har ektefellen jødisk innslag i familien? .....
Antall barn: ..... (Navn) (Alder) (Oppholdssted)
.....
.....
.....
Nuværende erhvervsyrke ..... Selvstendig? Ja/Nei
Yrke av fag .....
Event. biyrker .....
Teoretisk og praktisk utdannelse .....
.....
Militær utdannelse .....
Offentlige tillitshverv .....
Medl. av fagl. organisasjoner før .....
Medl. av fagl. organisasjoner nu .....
Medl. av andre foreninger og organisasjoner .....
.....
Har De vært frimurer? ..... Fra..... til.....
Hvilken grad? ..... Hverv .....
Nasjonalitet ..... Statsborgerskap .....
Når kom De til Norge .....
Siste oppholdssted utenfor Norge .....

2. 42. nelson trykk, oslo

Besvares av ikke selvstendige.

Arb.giverens navn (firmanavn).....
Hvilken bransje? .....
Arb.sted (gt., nr., by) .....
..... Telefon .....

Besvares av selvstendige.

Firmanavn .....
Arb.sted (gt., nr., by).....
..... Telefon .....
Når ble firmaet grunnlagt? .....
Hvilken bransje? (Nøyaktige oppgaver) .....
.....
Hvor mange funksjonærer beskjeftiger firmaet? .....

Hvis handelsfirma:

En gros, detalj, agentur? .....
Holder firmaet varelager? .....
Besøker innehaveren selv kundekretsen, beskjeftiger firmaet selgere eller reisende, eller har det representanter?
.....
Er firmaet anmeldt til Handelsregistret? ..... Når .....
Er De eller Deres firma medlem av noen bransjeorganisasjon? Hvilke(n).....
.....

Oppgave over formue og grunneiendom .....
.....
.....

Er De som eier, bestyrer eller interessent knyttet til noe eksisterende økonomisk foretagende (f. eks. detalj- og engroshandel, fabrikk, avis o. l.)? Oppgi i hvert enkelt tilfelle hvordan De er knyttet til foretagendet, foretagendets navn, adresse og bransjen.

Firma 1 .....
.....
Firma 2 .....
.....
Firma 3 .....
.....

Har De tidligere vært knyttet til noe foretagende som ovenfor? Gi opplysningene på samme måte som ovenfor.

Firma 1 .....
.....
Firma 2 .....
.....
Firma 3 .....
.....

Spørreskjema for jøder i Norge

I etterkant av registreringen ble jøder pålagt å fylle ut «Spørreskjema for jøder i Norge». Skjemaene ble sendt i egne brev til de som hadde fått sine legitimasjonskort stemplet. Initiativet til spørreskjemaene kom fra Nasjonal Samlings statistiske kontor.

(JMO)

5

Høsten 1942:
Unntakstilstand

1942 innebar et nytt nivå av tysk aggresjon i Norge. 6. oktober ble det erklært unntakstilstand i Trondheim og deler av Midt-Norge. Samme dag beordret Terboven 10 utvalgte personer, «sonofre», henrettet. En av dem var jøde. Dagen etter ble alle jødiske menn over 15 år i Trondheim arrestert.

I Europa var arrestasjoner og deportasjoner i full gang: utålmodigheten var nå stor også i Norge. I august ble 11 jødiske menn, som bodde i sommerhus på Nærsnes utenfor Oslo, arrestert – blant dem Det Mosaiske Trossamfunds rabbiner. På samme tid fikk mange jøder i Oslo-området sine boliger konfiskert av det tyske sikkerhetspolitiet.

Påskuddet for ytterligere tiltak kom da en grenselos med jødiske flyktninger skjøt en politimann på Halden-toget 22. oktober. Planleggingen av en større, landsomfattende aksjon ble påbegynt umiddelbart.

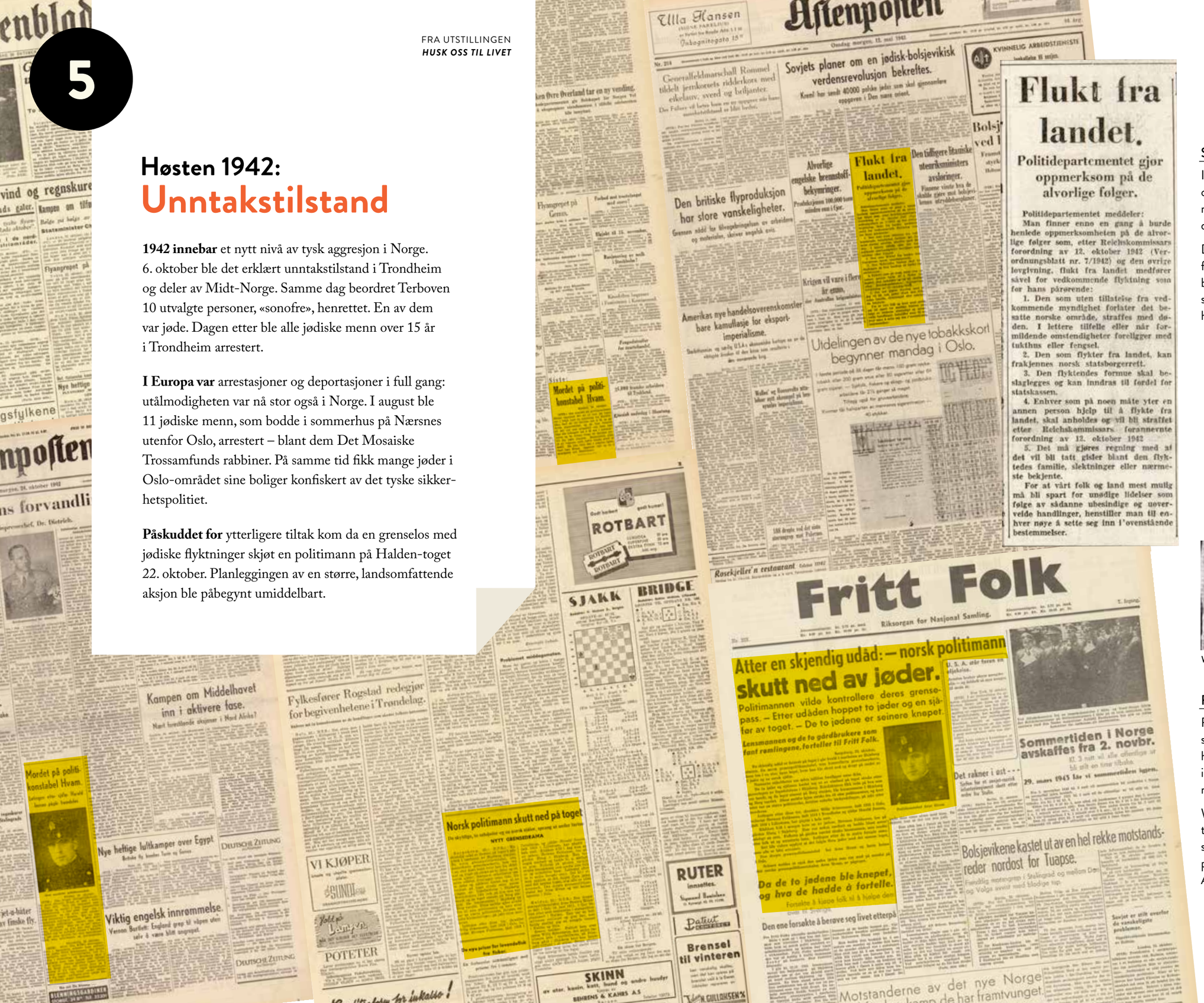

Straffeskjerpelse for fluktforsøk

I «Forordning om beskyttelse av de besatte norske områder» fra 12. oktober 1942 definerte okkupasjonsmakten 38 ulike handlinger som kunne medføre dødsstraff. Flukt fra landet kunne straffes med døden.

Dødsstraff kunne også benyttes overfor de som hjalp flyktninger. Hvis noen flyktet, kunne gisler også tas blant familie og venner. Presiseringer av lovendringen som omhandlet flukt ble senere innsatt i avisene, som her fra Aftenposten 12. mai 1943.

WILLY SCHERMANN

HERMANN FELDMANN

Flukten som gikk galt, 22. oktober 1942

For jødene i Norge var hendelsen på Halden-toget skremmende og alarmerende. Mange fryktet hardere tiltak mot jødene, men hva slags? Det var innført dødsstraff for å flykte; mange var i villrede, noen holdt familieråd, en del menn gikk i dekning.

Willy Schermann og Hermann Feldmann var to unge jødiske flyktninger på Halden-toget, som uriktig ble beskyldt for å ha drept grensepolitimannen. De ble dømt til døden og skutt i Auschwitz for den påståtte handlingen høsten 1943.

6

26. oktober 1942:
Arrestasjonen av jødiske menn

26. oktober ble jødiske menn – fra 15 år og oppover – arrestert. I ekspressfart utferdiget Quisling-regimet to anti-jødiske lover som skulle legalisere aksjonen. En ny lovpassus ga rett til å anholde «personer som med skjellig grunn mistenkes for (…) folke- eller statsfientlige bestrebelser».

Eldste gjenværende familiemedlem, i praksis kvinnene, ble pålagt meldeplikt ved sin lokale politimyndighet. Meldeplikten og frykten for represalier overfor de arresterte – samt ønsket om å bistå dem – bidro til å holde mange familier i ro.

En lov som inndro alle jødenes eiendeler til fordel for den norske stat, ble offentliggjort samme dag som arrestasjonene fant sted. Overgriperne for sin del ventet nå bare på å få bekreftet skipstransport ut av landet.

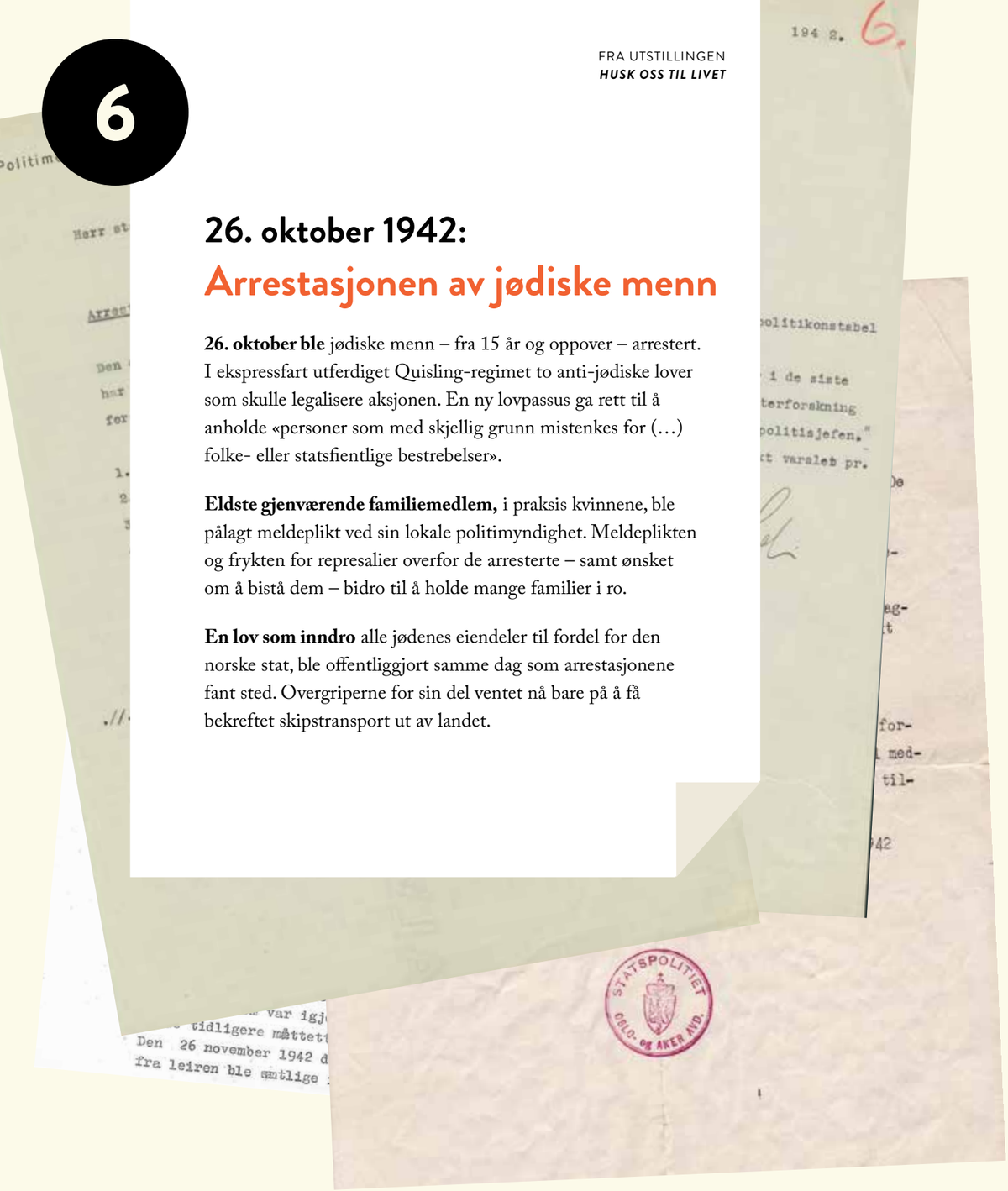

Berg interneringsleir

Berg interneringsleir utenfor Tønsberg hadde blitt foreslått som en interneringsleir for Quisling-regimets politiske motstandere lenge før høsten 1942. Da de første jødene ble sendt til leiren var den imidlertid ikke ferdig. Kun to brakker var satt opp. Leiren var underlagt Politidepartementet. Vaktene var hirdmenn og tidligere frontkjempere. Behandlingen av jødene var svært brutal. På folkemunne fikk leiren navnet «Quislings hønsegård».

(Foto: Norges Hjemmefrontmuseum)

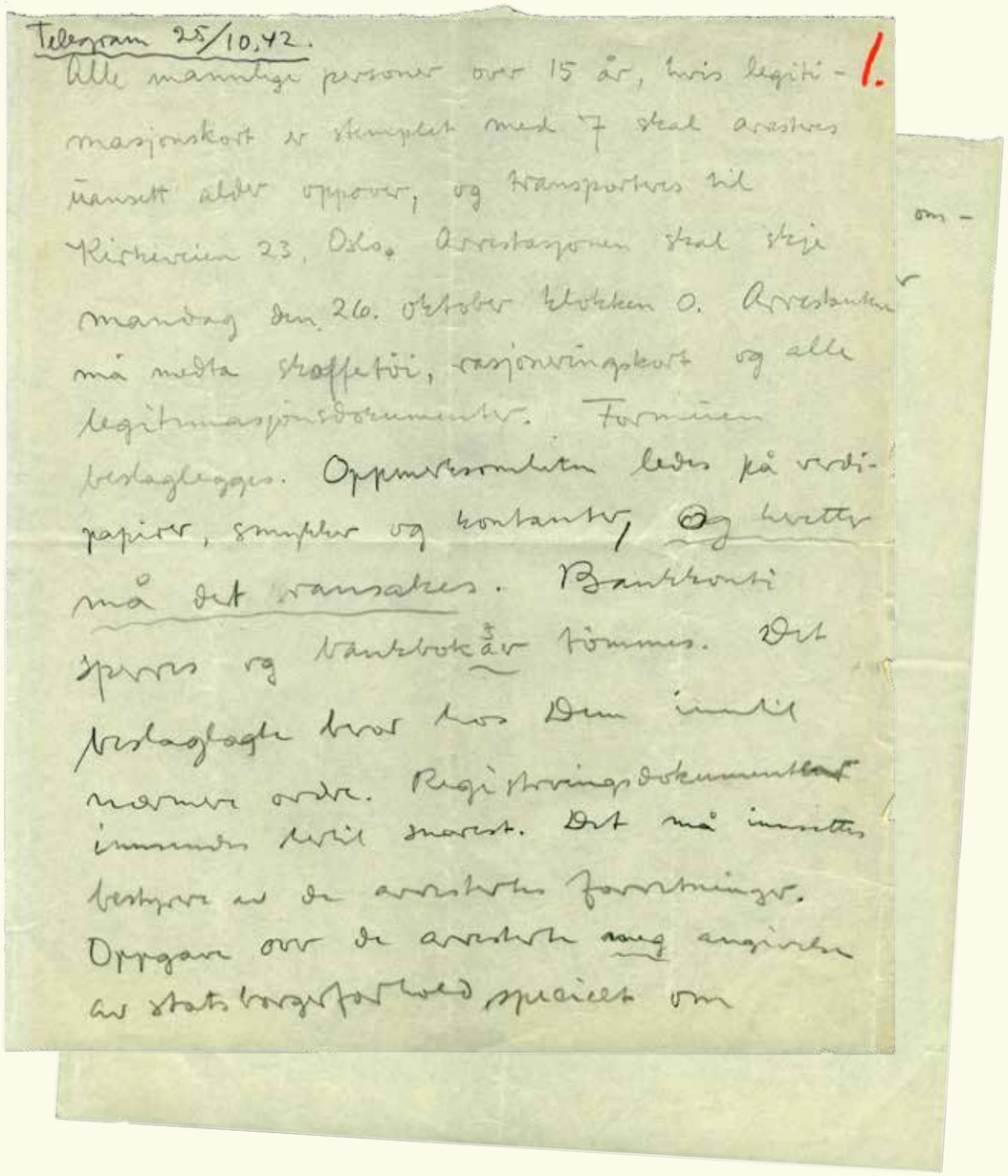
Telegram 25/10,42.
Alle mannlige personer over 15 år, hvis legiti- 1.
masjonskort er stemplet med J skal arresteres
uansett alder oppover, og transporteres til
Kirkeveien 23, Oslo. Arrestasjonen skal skje
mandag den 26. oktober klokken 0. Arrestanten
må medta skaffetøi, rasjonneringskort og alle
legitimasjonsdokumenter. Formuen
beslaglegges. Oppmerksomheten ledes på verdi-
papirer, smykker og kontanter, og heretter
må det ransakes. Bankkonti
sperres og bankbokser tømmes. Det
beslaglagte beror hos Dem inntil
nærmere ordre. Registreringsdokumenter
innsendes hvil snarest. Det må innsettes
bestyrer av de arrestertes forretninger.
Oppgave over de arresterte med angivelse
av statsborgerforhold spesielt om

om -

Telegram fra Statspolitisjef Marthinsen 25. oktober 1942

Etter hektiske forberedelser sendte Statspolitisjef Karl Alfred Marthinsen ut dette telegrammet til norske politimyndigheter søndag 25. oktober 1942 kl. 10.30. Lister over jødiske menn ble satt opp av Statspolitiets folk i løpet av helgen. Registreringen fra januar 1942 var utgangspunktet for arrestasjonene.

(Dokument: Hønefoss Politikammer)

Alle mannlige jøder over 15 år hvis legitimasjonskort er stemplet med J, skal arresteres uansett alder oppover, og transporteres til Kirkeveien 23, Oslo. Arrestasjonen skal skje mandag den 26. oktober kl. 0600. Arrestantene må medta skaffetøy, rasjoneringskort og alle legitimasjonsdokumenter. Formuen beslaglegges. Oppmerksomheten henledes på verdipapirer, smykker og kontanter, og heretter må det ransakes. Bankkonti sperres og bankbokser tømmes. Det beslaglagte beror hos Dem inntil nærmere ordre. Registreringsdokumenter innsendes hertil snarest. Det må innsettes bestyrer av de arrestertes forretninger. Oppgave over de arresterte med angivelse av statsborgerforhold, spesielt om tidligere tysk borgerskap, avsendes omgående hertil. Alle voksne jødinner pålegges daglig meldeplikt ved ordens-politiets kriminalavdeling.

Statspolitisjefen

7

Fra Utstikker I, 26. november 1942

DS «Donau» kan skimtes i bakgrunnen. I forgrunnen ses lastebiler og jernbanespor. Tatt gjennom gjerdet inn i havneområdet av Georg W. Fossum, fotograf for Hjemmefronten.

(Scanpix)

26. november 1942:
Deportasjonen

Da transporten var sikret, begynte planleggingen av den endelige aksjonen. Utenfor Oslo-området skulle gjenværende jøder arresteres 25. november. I Oslo ble jødiske kvinner og barn arrestert 26. november og kjørt ned til havnen. Dit ble også de tidligere arresterte mennene brakt.

I alt ble 532 mennesker ført ombord i skipet «Donau». Skipet seilte til Stettin, der transporten fortsatte med godstog. Den ankom Auschwitz 1. desember om kvelden. 183 menn ble tatt ut til arbeid. De øvrige ble myrdet i gasskammer samme natt.

Men i Norge var det ikke over; alle arresterte var ikke brakt til Oslo i tide. Statspolitiet konsentrerte seg også nå om å finne jøder som fremdeles ikke var arrestert. Natt til 25. februar 1943 forlot skipet «Gotenland» Oslo med 158 jøder ombord. Transporten ankom Auschwitz natt til 3. mars.

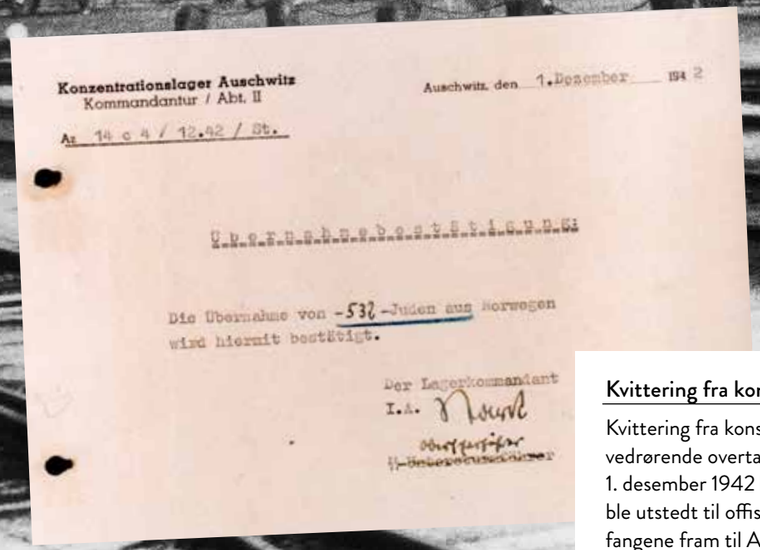

Konzentrationslager Auschwitz
Kommandantur / Abt. II

Auschwitz, den 1. Dezember 1942

As 14 c 4 / 12.42 / St.

Übernahmebestätigung.

Die Übernahme von -532- Juden aus Norwegen wird hiermit bestätigt.

Der Lagerkommandant
I.A. Aumeier
Obersturmführer

Kvittering fra konsentrasjonsleiren Auschwitz

Kvittering fra konsentrasjonsleiren Auschwitz vedrørende overtakelsen av 532 jøder fra Norge 1. desember 1942 klokken 21. Denne kvitteringen ble utstedt til offiseren som ledet transporten av fangene fram til Auschwitz.

(Dokument: Bundesarchiv Berlin)

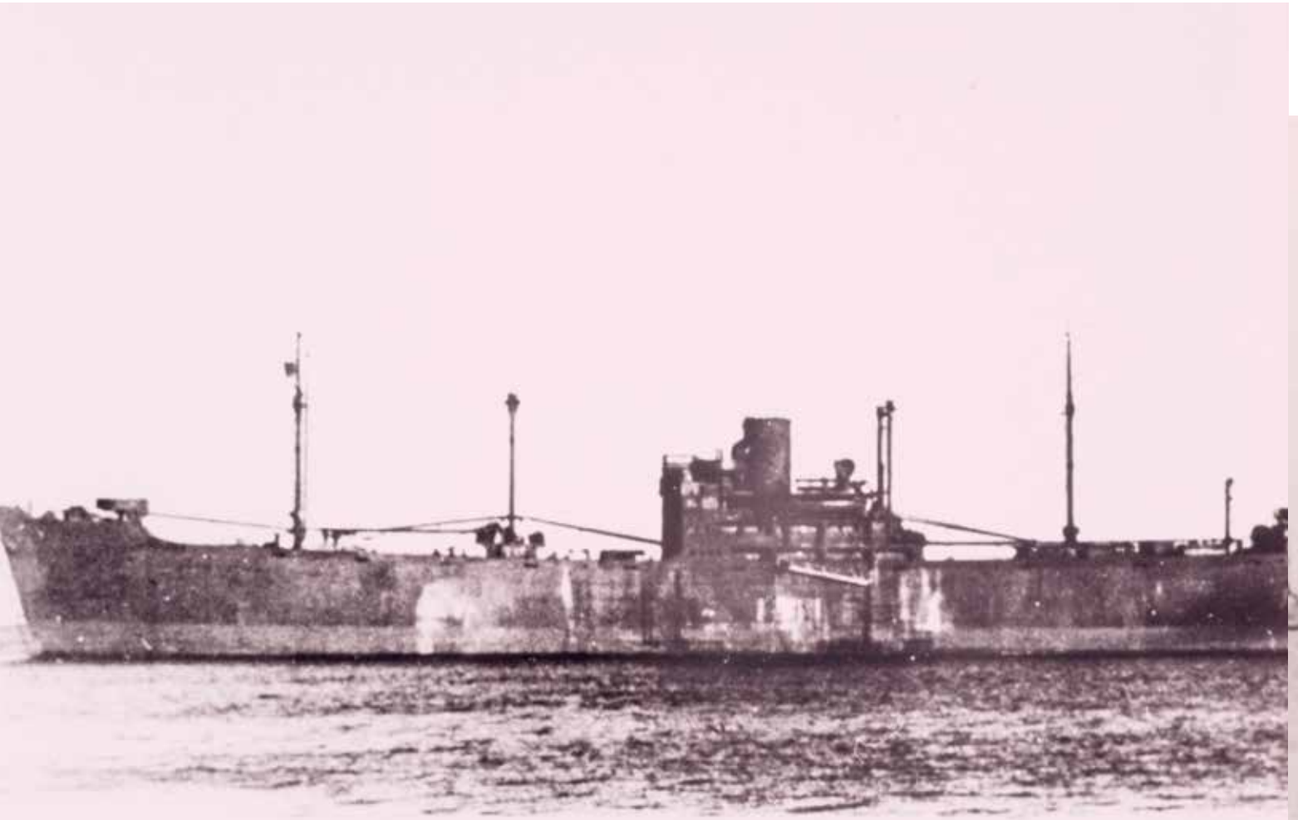

«Monte Rosa»

To mindre deportasjoner ble foretatt med skipet «Monte Rosa». 20. november ble 20 jøder fra Oslo og Nærsnes, som hadde vært arrestert siden august og september, deportert. Med samme skip ble 26 jøder deportert 26. november. Disse var hovedsakelig fra Nord-Norge, men også noen fra andre steder av landet.

(Foto: Norges Hjemmefrontmuseum)

«Gotenland»

Om ettermiddagen 24. februar ble jødene transportert med busser fra Bredtveit fengsel til Filipstad-kaia, der Aker brygge i dag ligger. Grytidlig om morgenen forlot skipet Oslo havn i konvoi. Om bord var 158 jøder. De 158 fra Norge som ble deportert med skipet «Gotenland» kom med en samletransport via Berlin til Auschwitz; de øvrige var 1600 arbeidere fra rustningsindustrien. 535 menn og 145 kvinner ble «tatt ut» fra denne transporten. 28 av mennene var norske; noen av kvinnene kan også ha vært det. De øvrige ble sendte direkte til gasskammer.

(Foto: Norges Hjemmefrontmuseum)

8

Økonomisk likvidasjon

26. oktober 1942, samme dag som jødiske menn ble arrestert, innførte Quisling-regimet «Lov om inndraging av formue som tilhører jøder». Lovens hensikt var å utradere den jødiske tilstedeværelse helt og fullstendig; alt jødene eide skulle nå tilhøre den norske stat. Gull, sølv, smykkegjenstander og ur ble imidlertid overdratt det tyske sikkerhetspoliti.

I november 1942 opprettet regimet «Likvidasjonsstyret for de inndratte jødiske formuer». Dette styret oppnevnte bobestyrere i jøders bo. Leiligheter og forretningslokaler skulle ryddes; innbo og klær omsettes. Likvidasjonen skulle foregå etter konkurslovens prinsipper.

Alle spor etter jødene i Norge skulle utslettes.

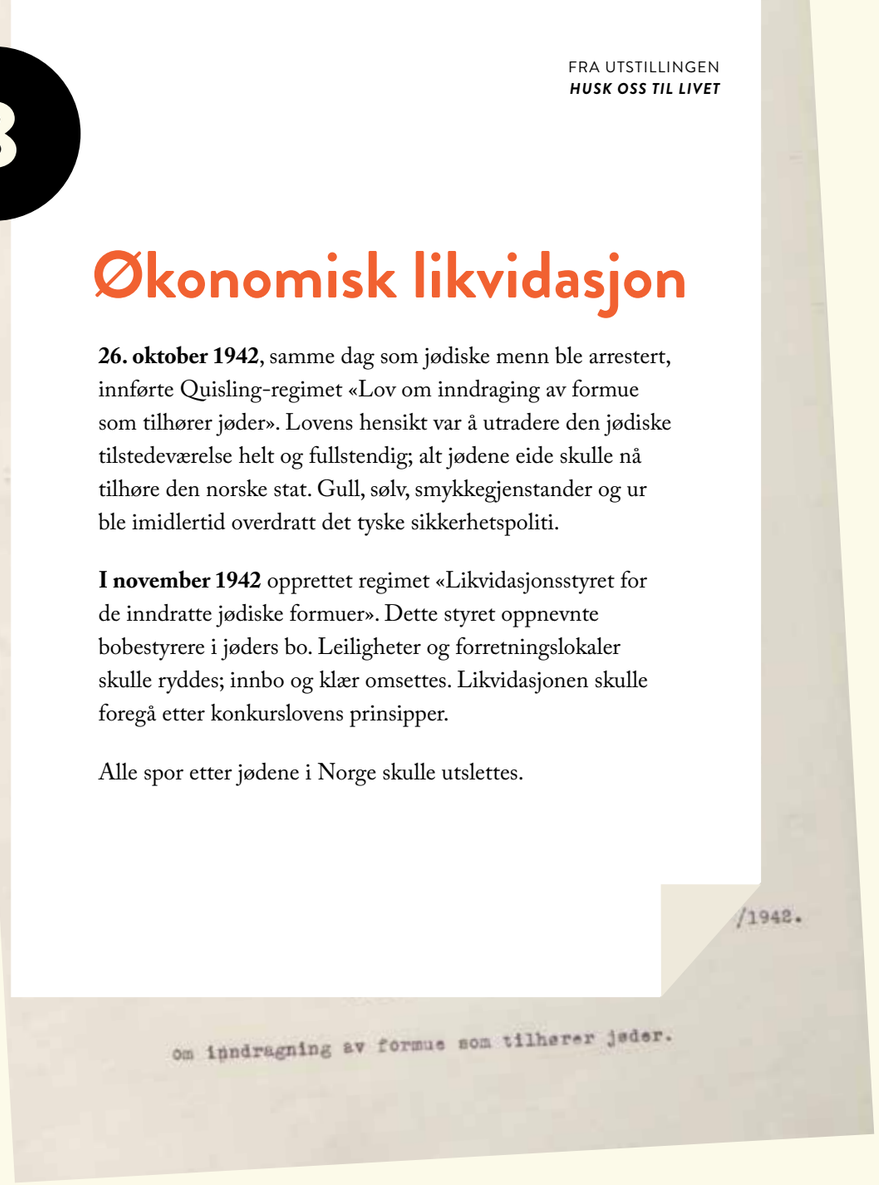

Synagogen i Bergstien etter deportasjonene

En fotograf for NS-avisen Fritt Folk tok dette bildet av synagogen i Bergstien, antakelig våren 1943. Vi ser her hvordan det runde vinduet med davidstjernen er dekket til med planker. Begge de to synagogene i Oslo var på dette tidspunktet konfiskert.

(Dokument: Norges Hjemmefrontmuseum)

JOHS. H. BERG
AUKSJONSFORRETNING
JERNBANETORVET 5
TELEFON: 11767. PRIVAT: 88546.

OSLO

Robert Kermann.

1 brødbox Kr. 5,- Frk. M. Bredesen, Sjaak pr. Otta
1 vegt " 5,— do. do. do.
Takk. 43 1 bjerk spisestue Kr. 1200,— Arne Madsen, Rosenkrantz gt. 4
1 sovesofa " 400,— K. Hestmann, Rosenkrantz gt. 10
1 bjerk salongbord Kr. 90,— Berge, Ratkes gt. 5
1 kjeramik fat " 15,- do. do.
V 1 dob. diliteppe " 41,- J. A. Hansen, Maribo gt. 6
1 dundyne m/trek " 45,- Sørensen, Normanns gt. 6a
1 nedepute " 12,- Johansen, Bjergatien 4
1 bret, stegepanne, eggeskjærer Kr. 2,- Kristian Lindvig, Fossveng
1 par galoger, tøfler ekc, Kr. 2,- Hermansen, Kapelveien 129,
1 glassfat, 3 asjetter Kr. 2,- H. Hauge, Salgshallen
1 brett, [illegible] Kr. 10,- Fru Berge, Ratkes gt. 5
4 teskjeer, 5 frugtkniver, stekekniv Kr 5,- Fru Berge, Ratkes gt. 5
1 figur, 7 alpe Kr. 15,- J. A. Hansen, Maribo gt. 6
1 lsper " 6,— H. Hauge, Salgshallen
2 duker, 1 forkle " 10,— do. do.
1 herrebenklær, 1 duk Kr. 20,— E. Isaksen, Lillestrøm
1 kjole, 1 lsper " 10,- H. Hauge, Salgshallen
1 kjole, " 12,— do. do.
1 damedragt " 35,- Hermansen, Kapelveien 129
1 dameforkle, 1 veske, Kr 4,- Klaasen, Mikalsens gt. 42
1 kabaret, 1 glas " 10,- Fru Berge, Ratkes gt. 5
1 lue, hat, 1 cigaretetui, Kr. 5,- H. Hauge, Salgshallen
6 lommetørkler, vante, 1 par strømper, Kr. 3,- E. Isaksen, Lillestrøm
1 vaskebret, sykurv, bærenet, spand, Kr. 3,- J. Ahlbom, Lunner st
6 eggeglas, feiebret, hushlev, saapevisper Kr.4,- Tøsti, Platou gt. 6b
toiletgarniture, Kr. 5,- J. A. Hansen, Maribo gt. 6
2 dametrøier, 2 benklær Kr. 4,- H. Hauge, Salgshallen
1 natskjorte, 1 underkjole, benklær Kr. 6,- H. Hauge, Salgshallen
4 benklær Kr. 6,- E. Isaksen, Lillestrøm
2 underkjoler, bluseliv Kr. 10,- Olsen, Urte gt. 23
1 kjøkkenset, Kr. 10,— H. Hauge, Salgshallen
1 kjole, " 10,- J. Ahlbom, Lunner st.
1 underkjole, benklær, pyjams, Kr. 13,- H. Hauge.
1 underkjole, 2 trøier Kr. 10,- J. Ahlbom, Lunner st
1 skjorte, Kr. 6,- G. Olsen, Urte gt. 23
1 bluse, benklær, trøie, Kr. 4,- H. Hauge, Salgshallen
2 putevar, Kr. 7,- E. Isaksen, Lillestrøm
2 trøier, 2 bysteholdere, Kr. 3,- H. Hauge, Salgshallen
3 trøier, " damebenklær Kr. 5,— J. Ahlbom Lunner st.
1 laken, [illegible] Kr. 15,- E. Isaksen, Lillestrøm
1 dynetrek, Kr. 15,— H. Hauge, Salgshallen
1 haandkle, sypose, 1 hatt Kr. 4,— Hermansen, Kapelveien 129
1 lampeskjerm, Kr. 2,— J. Ahlbom, Lunner st.

Brev til bobestyrer vedrørende fotoalbum og andre gjenstander

Dette brevet fra Likvidasjonsstyret til en bobestyrer i Nord-Trøndelag fra juli 1943 viser med all tydelighet at jødene ikke bare skulle fysisk og økonomisk utraderes – også minnet om dem skulle bort. Det meldes at fotografier og andre personlige gjenstander som ikke har verdi som salgsvare kan brennes. «Spesielt gamle billeder, familiealbum etc. har svært liten interesse for den oppvoksne slekt i det nye Norge».

(Dokument: Riksarkivet)

LIKVIDASJONSSTYRET
FOR INNDRATTE FORMUER
TELEFONER:
32 208 EKSPEDISJON
32 556 KONTORSJEF
31 534 STYRET

OSLO, 21. juli 1943.
GRENSEN 16

RS/D.

Lensmannen i Nærøy og Vikna,
N æ r v i k.

Ad: Ranka Kahns bo.

I besiddelse av Deres skrivelser av 17. ds., skal vi meddele at bobestyrerne selvsagt ikke er ansvarlige for differansen mellom takstprisene og salgssummen. Registreringen og den deri nevnte tekst er jo et foreløbig grunnlag å arbeide videre på og er spesielt av beregnet på å sikre boets masse.

Vedrørende det gamle rasket som De nevner, ser vi helst at dette brennes opp hvor det ikke har verdi som salgsvare. Spesielt gamle billeder, familiealbum etc. har svært liten interesse for den oppvoksne slekt i det nye Norge.

Fordringen fra herredskassereren i Vikna angående fru Cecilie Kahn, herredsskatt 1942/43 kr. 2.147.60 er oversendt advokat Hsakon Høst til videre forfølning.

Heil og Sæl
LIKVIDASJONSSTYRET
styret

Salg på auksjon

Noen bobestyrere solgte unna innbo og klær «en bloc», dvs. alt til én kjøper. Andre solgte løsøret på auksjoner. Interessen for auksjonene var ofte stor; det var mangel på klær og innbo under krigen. Her en auksjonsliste fra Johs. H. Berg auksjonsforretning i boet etter Robert Kermann. Utskriften viser med hvilken nidkjærhet selv de mest intime klær og gjenstander ble solgt. Kermann gikk til grunne i Auschwitz i januar 1943. Hans ektefelle Lotte kom seg over til Sverige.

(Dokument: Riksarkivet)

SKJEBNEÅRENE

Over 1100 jøder lyktes flykte til Sverige under krigen. Men hvorfor flyktet ikke alle? Og hvorfor flyktet de ikke før? – er spørsmål som ofte stilles. Dette er imidlertid etterpåkloke spørsmål. I tiden før det fatale hendte så alt så helt annerledes ut. Ingen av de som var utsatt satt med vår tids fasit.

ANGREPET

Norge og Danmark ble invadert av nazi-Tyskland 9. april 1940. Sverige ble ikke angrepet. I 1939, samme dag som Tyskland invaderte Polen, hadde den svenske statsministeren erklært at hans regjering til det ytterste ville tilstrebe å holde Sverige utenfor krigen. Mens kampene i Norge fortsatt pågikk, ga Sverige etter for tyske krav om å være transittland for tysk materiell og personell – og, ytterst viktig for Tyskland: at leveransene av svensk jernmalm til tysk krigsindustri skulle fortsette.

FLUKTENS PROBLEMATIKK

Sveriges nøytralitet ble likevel av største betydning for Norge og nordmennene, i særdeleshet som et trygt sted å flykte til. Likevel var det å flykte ingen enkel sak. En flukt til Sverige var forbundet med både vanskelige avveininger og større hindre enn det vi i dag gjerne forestiller oss. På tidspunktet da mange jøder i Norge anså at de helst burde flykte, satte okkupasjonsmakten inn sterke midler for å skremme dem fra å forsøke. Sverige var Norges naboland, men å komme seg til grensen innebar ofte mange timers farefull marsj gjennom ulendt terreng. De fleste trengte kontakter, gode hjelpere, los og helst god fysikk for å klare det.

DET UKJENTE FOLKEMORDET

Mange vurderte uansett at det var mennene som sto i fare for å bli arrestert eller drept. Det systematiske folkemordet som var i gang i Europa og som inkluderte alle jøder; kvinner, barn, gamle og syke, var ikke kjent. Noe slikt lå også helt utenfor hva det var mulig å tenke seg, og enda vanskeligere var tanken på at det kunne hende «her». De fleste jødene i Norge hadde levd hele sitt liv i et demokratisk rettssamfunn. At de nå skulle bli helt og holdent fratatt denne beskyttelsen kunne virke usannsynlig. Framgangsmåten som ble benyttet i Norge, med en komprimert aksjonspreget sistefase, der arrestasjoner og økonomisk likvidering skjedde samtidig eller i tettest mulig rekkefølge, gjorde det også vanskelig for jødene i Norge å gjøre tiltak mot truslene som i realiteten forelå.

TIDLIG FLUKT

Rett etter angrepet på Norge 9. april 1940 flyktet rundt 15 000 nordmenn til Sverige, blant dem mange jøder. Etter at kampene var avsluttet i

Norge og situasjonen lot til å ha roet seg, dro de fleste tilbake. Dette gjaldt også for jødene. Jøder som forble i Sverige (rundt 100 personer) var primært mennesker som hadde kommet som flyktninger til Norge fra Mellom-Europa. Norge var ikke deres hjemland og de hadde lite å miste ved å dra videre, men viktigst var nok at de bar med seg skjebnesvangre erfaringer av å leve under et nazistisk regime.

ENKELT- OG GRUPPEVISE ARRESTASJONER

Jøder ble gjennom de første krigsårene arrestert både enkeltvis og gruppevis, dels knyttet til krigens faser, dels avhengig av hvilken del av nazimyndighetene som rådde i det enkelte distrikt. Bl.a. ble statløse mannlige jøder i hele landet og jødiske menn i Troms og Finnmark arrestert forut for den tyske invasjonen av Sovetunionen. I familier der én satt arrestert, var flukt for den øvrige familie ofte ingen aktuell mulighet. Frykten for represalier overfor den eller de arresterte var stor. På dette tidspunkt så man heller ikke for seg at mennene fra Nord-Norge aldri mer ville bli frigjort.

AVVIST PÅ GRENSEN

I 1941 begynte flere tiltak mot jødene å gjøre seg gjeldende. Flere jøder flyktet da enkeltvis eller med familiemedlemmer. Fram til våren 1942 ble rundt 800 nordmenn på flukt avvist på grensen til Sverige, blant dem også flere jøder. De svenske lovene var vage, og det var i stor grad opp til lokale grensemyndigheter å beslutte hvem som skulle aksepteres som flyktning. Politiske flyktninger fikk slippe inn; flere opplevde at det å være jøde ble oppfattet som ikke relevant. Historiene om de som ble avvist på grensen spredte seg i det jødiske miljøet.

«Det unndrar seg normale menneskers fantasi å forestille seg systematisk utryddelse av hele folkeslag. (…) I vår familie var man overbevist om at det, slik det ble sagt, var de jødiske menn man i første omgang var ute etter. Det var utgangspunktet for de planer som ble lagt.»

JO BENKOW

BENKOW FAMILIEN

SKJEBNEÅRET 1942

Året 1942 innebar et forøket tysk aggresjonsnivå i Norge: En rekke motstandsgrupper ble rullet opp, represaliene var harde, og tiltakene overfor jødene økte i omfang og brutalitet. 12. oktober ble straffen for å flykte skjerpet. Forsøk på flukt kunne nå straffes med døden. Dødsstraff kunne også benyttes overfor de som hjalp flyktninger. Dersom noen flyktet, kunne gisler tas blant familie og nære venner. Handlingsalternativet flukt framsto dermed som farligere enn noen gang, med svært usikkert utfall. Denne høsten verserte det dessuten sterke rykter om at krigen gikk mot en snarlig slutt.

ARRESTASJONEN AV ALLE JØDISKE MENN FRA 15 ÅR OG OPPOVER

Arrestasjonen av de jødiske mennene 26. oktober 1942 skapte en sjokkartet tilstand i det jødiske miljøet. Å arrestere menn, selv om mange var unge gutter, fulgte likevel en tilsynelatende «krigslogikk». De arresterte mennene ble internert, og eldste gjenværende familiemedlem, i praksis kvinnene, fikk daglig meldeplikt hos nærmeste politimyndighet. Arrestasjonsmønsteret som ble benyttet i Norge bidro til å låse hundretalls av jødiske familier fast i situasjonen. Man antok også at de arresterte ville få unngjelde om andre i familien flyktet. Situasjonen som var oppstått var i seg selv nok å takle. Kvinnene engasjerte seg i å bistå mennene med matleveranser, klær, sko og annet utstyr. De arresterte fikk korrespondere med familie og bekjente via postkort, der de kunne melde om hva de trengte å få tilsendt. Etter noen uker ble menn over 65 år løslatt. Det ga håp om at også dette på et tidspunkt ville «gå over».

«Gestapo hadde sagt (...) dersom én av oss flyktet, ville en annen av familien bli skutt.»

HERMAN SACHNOWITZ

FLUKTEN FRA NORGE

De fleste jødene fra Norge som flyktet til Sverige kom seg i dekning rett i forkant av de to store arrestasjonene i oktober og november 1942. På toget til Halden 22. oktober var en statspolitimann blitt skutt og drept, og to jøder som flyktet med toget ble beskyldt for å være gjerningsmennene. Hendelsen ble slått stort opp i avisene. Dette fikk noen jødiske menn til å gå midlertidig i dekning, av frykt for represalier. Noen ble også varslet. Den største gruppen kom likevel i dekning bare timer før arrestasjonen av kvinner og barn over en måned senere, da det foregikk en mer omfattende varsling. Den store flyktningstrømmen av jøder fra Norge til Sverige skjedde derfor først helt i slutten av november 1942 og i desember, etter at den største båttransporten med arresterte jødiske menn, kvinner og barn hadde forlatt Oslo havn.

SACHNOWITZ FAMILIEN

MEDVIRKNING OG ANSVAR

Som en følge av tysk militær ekspansjon ble et stort antall jøder underlagt den tyske maktsfære tidlig i krigen. Idéen om å tilintetgjøre det jødiske folk var et tysk nazistisk prosjekt, som eskalerte i takt med den tyske framrykkingen.

TYSK INTENSJON – LOKAL MEDVIRKNING

Okkupasjonsmaktens taktikk var imidlertid å få lokalt byråkrati, lokale medløpere og lokal voldsmakt til å medvirke i størst mulig grad. I Norge ble alle anti-jødiske tiltak av større betydning initiert av tyske myndigheter, mens den praktiske gjennomføringen i grove trekk ble overlatt norske myndigheter og byråkrati.

NORSK POLITI UNDER TYSK KONTROLL

Det norske politiet ble raskt omorganisert ut fra okkupasjonsmaktens behov for økt kontroll. Etaten ble direkte underlagt den tyske Reichskommisar. På tysk initiativ ble et eget politidepartement opprettet i september 1940, ledet av politijuristen og nazisten Jonas Lie. Politimestre og lensmenn i byene og distriktene ble nå underlagt Politidepartementet. Også norske nazister og det tidligere marginale partiet Nasjonal Samling (NS, Quislings parti) fikk fra nå av en ny maktbasis.

NAZIFISERING AV DEN NORSKE POLITISTYRKEN

Overfor tjenestemennene ble det foretatt nazifiserende framstøt. Det nazifiserte Norsk Politiforbund la press på sine medlemmer for å melde seg inn i NS. 40 prosent av tjenestemennene og 60 prosent av embedsmennene fulgte oppfordringen i løpet av krigsårene. I 1941 ble det dannet et nytt væpnet, nasjonalsosialistisk statspoliti, med den norske hæroffiseren og nazisten Karl A. Marthinsen som leder. Denne nye politistyrken kunne utkommandere betjenter tilhørende kriminal- og ordenspolitiet under aksjoner. Statspolitiet hadde bare norske ansatte og ble en farlig, kollaborerende politistyrke.

ORDRENE OG ARRESTASJONENE

Foran de store aksjonene høsten 1942 ble Statspolitiet pålagt å organisere arrestasjonene. Arrestorderen kom fra lederen av det tyske Sikkerhetspolitiet i Norge, SS-Hauptsturmführer Wilhelm Wagner. I arrestasjonsprosessen hadde Wagner flere planleggingsmøter med Statspolitisjef Marthinsen og sentrale politiinspektører i Statspolitiet. De kodede telegrammene med den eksakte arrestasjonsordren var underskrevet «Statspolitisjefen». Den 26. oktober dro norske politifolk over hele landet ut for å arrestere jødiske menn. I Oslo opererte Statspolititet sammen med folk fra Germanske SS Norge og utkalte betjenter fra Kriminalpolitiet. I byer og distrikter hvor Statspolitiet ikke var representert ble arrestasjonene foretatt av ordinært norsk politi.

26. NOVEMBER

Samme kommandoforhold og deltakelse gjorde seg gjeldende 25. og 26. november, da skipet Donau allerede lå for kai i Oslo havn, og arrestasjonen av jødiske kvinner, barn, eldre og syke viste seg å være neste ledd i den destruktive prosessen. En rekke varsler om de forestående arrestasjonene ble gitt, og mange politifolk var selv med og varslet. Men mens mange jødiske innbyggere kom seg i dekning, gikk storoperasjonen ufortrødent videre. I tillegg til Statspolitiets egne folk ble det i Oslo utkalt nærmere 100 mann fra Beredskapsavdelingen ved Oslo Politikammer, 60 fra Kriminalpolitiet, 60 fra Hirden og 30 fra Germanske SS Norge. Over hundre drosjer ble rekvirert med beskjed til sjåførene om å møte opp i Kirkeveien klokken 04.30. I Hausmanskvartalet ble det også benyttet lastebiler.

MILORG-LEDER OLE BERG

ROLV D. ENGEBRETSEN

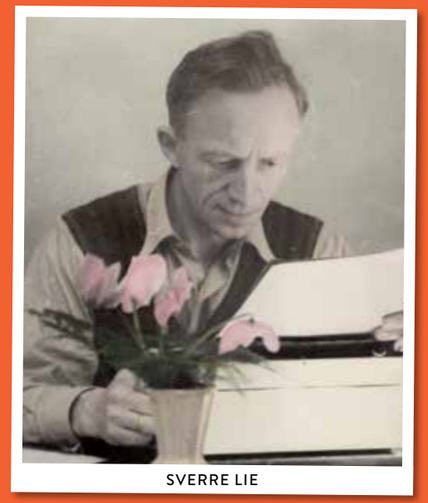

SVERRE LIE

GERD PETTERSEN

ROLF A. SYVERSEN

GERD OG ALF PETTERSEN MED SIN LILLE SØNN I SVERIGE

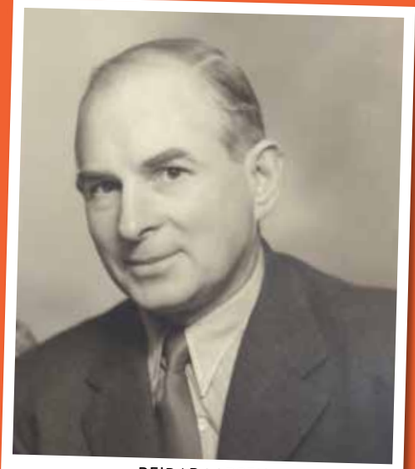

REIDAR LARSEN

NYE FLUKTGRUPPER

Noen jøder klarte å flykte til Sverige på egen hånd, mens andre fikk bistand av naboer, venner og andre enkeltpersoner. De fleste flyktet imidlertid ved hjelp av grupper tilknyttet den organiserte motstandsbevegelsen.

MOTSTANDSBEVEGELSEN 1942

Sommeren og høsten 1942 var Milorg, den militære grenen av motstandsbevegelsen, sterkt presset etter flere omfattende opprullinger og arrestasjoner av nøkkelpersonell. Mange grupper ble for en periode tvunget til å stoppe all organisert aktivitet for å overleve. Da de omfattende aksjonene mot den jødiske befolkningen ble igangsatt, var Milorg i gang med å reetablere ledelsesstruktur og kommandolinjer. Den sivile delen av motstandsbevegelsen og kommunistiske motstandsgrupper var opptatt med liknende problemer.

NYE GRUPPER FLYKTNINGER

De ulike motstandsgruppene måtte i løpet av kort tid få hundrevis av utsatte medlemmer i sikkerhet over til Sverige. Samtidig lå flere hundre jøder i dekning med et akutt behov for hjelp til flukt samme vei. De utsatte medlemmene av motstandsbevegelsen var stort sett unge friske menn, mens den jødiske gruppen bestod av mennesker i alle aldre, fra spedbarn til svært gamle mennesker. Dette var en helt ny situasjon for de illegale organisasjonene som fraktet flyktninger til Sverige. Det eksisterende flukt-apparatet hadde verken kapasitet eller fluktruter for å takle denne oppgaven, og situasjonen ble enda vanskeligere ved at flere fluktruter ble stengt for å hindre ytterligere opprullinger. Nye flukt-organisasjoner ble etablert så å si over natten, og det var disse gruppene som i stor grad forhindret at katastrofen ble enda større.

CARL FREDRIKSENS TRANSPORT

Den viktigste av disse nye fluktorganisasjonene var en gruppe som kalte seg Carl Fredriksens Transport. Den ble ledet av en suspendert politimann, en gartner og en inspektør i et transportformidlingsfirma. Politimannens kone ble også en viktig del av ledergruppen. Storaksjonen for jødene som hadde kommet seg i dekning ble initiert av lederen i Milorg. Senere ble apparatet støttet økonomisk av den sivile delen av motstandsapparatet i Norge.

AKSJONEN

I løpet av seks uker – fra slutten av november 1942 til midten av januar 1943 – klarte denne gruppen å frakte rundt 1000 personer til grensen

mot Sverige. Rundt halvparten av disse var jøder, eller hadde jødisk tilknytning. Carl Fredriksens Transport maktet det nærmest umulige: å kjøre flyktningene på lastebiler ut av Oslo og nesten helt frem til grensen. Uten denne formen for transport ville det blitt umulig å redde så mange barn, gamle og syke. En fluktorganisasjon tilknyttet kommunistene fraktet også mange jøder på likende måte, men via en annen rute.

VARSLING FØR ARRESTASJONENE

Det kom få varsler i forkant av arrestasjonene av mennene i slutten av oktober 1942. Flere klarte likevel å komme seg unna. Da kvinner, barn og eldre skulle arresteres en måned senere, ble langt flere varslet. Omfanget av varslingen er i ettertid vanskelig å anslå, men flere hundre personer må ha fått varsler i dagene eller timene før arrestasjonene. Politimenn, medlemmer av motstandsbevegelsen og vanlige sivile var aktive i dette arbeidet.

Å KOMME I DEKNING

Mange fant dekning hos venner og bekjente etter at de hadde flyktet fra hjemmene sine. Senere ble de ført videre til andre dekksteder. Flere fikk sin første erfaring med illegalt arbeid høsten 1942 gjennom å gi husrom til jøder på flukt. Disse personene fortsatte ofte å hjelpe flyktninger når andre grupper og enkeltpersoner trengte skjul senere, trass i at de hele tiden løp en stor risiko.

FREM TIL GRENSEN OG OVER

Et mellomledd av hjelpere sørget ofte for å sette de som var i dekning i kontakt med folk som kunne hjelpe dem videre. De større gruppene som fraktet flyktninger sørget gjerne også for transporten mellom dekkstedet og oppsamlingspunktet for transportene. Mange var også aktive for å varsle om hindringer eller farer langs ruten. På andre ruter kunne leddene være flere. Disse rutene var ofte mer strabasiøse, med timeslange marsjer gjennom kupert og skoglendt terreng. Likevel ble også en del barn og eldre fraktet på de mest krevende rutene. Turen kunne innebære overnatting på avsidesliggende gårder, der beboerne sørget for mat og stell. Siste delen av turen inn mot og over grensen ble ofte besørget av lokalkjente grenseloser. Men det hendte også at flyktningene gikk siste biten alene etter at ruten var blitt pekt ut for dem av losen.

Personene i fluktorganisasjonene fikk lite oppmerksomhet i årene etter krigen. Noen få er blitt hedret, men svært mange vil for alltid forbli anonyme hjelpere.

ROLF A. SYVERSEN
(HENRETTET 1944)

ALF T. PETTERSEN

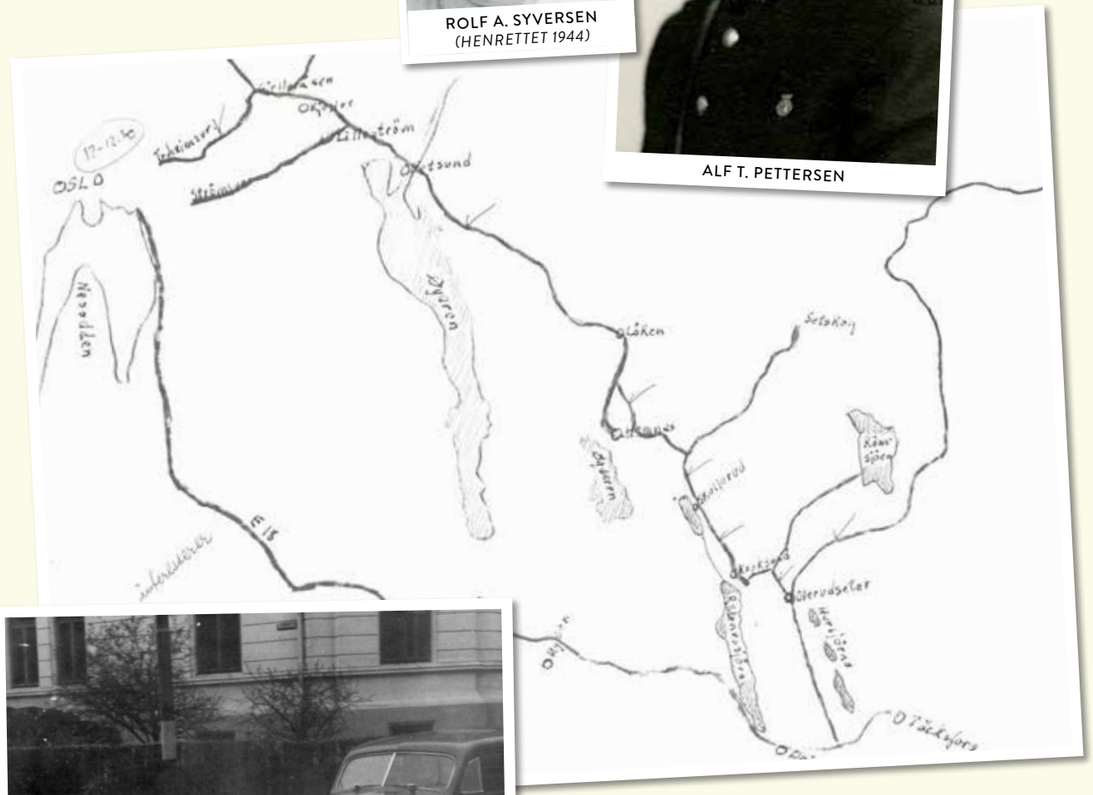

Over: Alf T. Pettersens egen skisse over fluktruten.

Venstre: Reidar Larsens 1939-modell Opel Kapitän ble brukt til å frakte flyktninger fra skjulesteder til de ulike samlingspunktene. Sykebiler og drosjebilder ble også benyttet. Transporten til grensen foregikk på lastebiler.

JØDER I MOTSTANDSKAMPEN

Mer enn 150 jøder bosatt i Norge tok del i motstandsarbeidet og den militære kampen mot nazismen i årene 1940-1945. Dette utgjorde nær 10 % av den jødiske gruppen. Prosentandelen er langt høyere enn for den norske befolkningen for øvrig.

1940

I likhet med andre nordmenn deltok mange norske jøder i kampene mot den tyske okkupasjonsmakten under felttoget i 1940. I aprildagene kjempet norske jøder blant annet i Østfold, i Gausdal, ved Segelstad bru, i Valdres, ved Dombås, på Hegra festning og i Narvik. Noen deltok også i det gryende motstandsarbeidet som fulgte – før arrestasjonene og deportasjonene tok til høsten 1942.

I ALLE FORSVARSGRENER

Høsten 1942 ble det satt en brå stopper for jødisk deltakelse i den hjemlige motstanden, med unntak av noen helt få som fortsatte arbeidet mens de levde i skjul. Å fortsette kampen mot okkupasjonsmakten innebar å slutte seg til den militære kampen utenfor Norge. De norske styrkene; Hæren, Marinen og Luftforsvaret, ble reorganisert i Storbritannia og Canada. I krigens siste år fikk Norge også tillatelse til å trene opp lette infanteriavdelinger i det nøytrale Sverige.

Norsk-jødiske menn og kvinner deltok innenfor alle forsvarsgrener der norske styrker var i kamp. En håndfull sluttet seg til styrker tilhørende allierte land. Norske jøder deltok ved El Alamein, på Normandies strender, i Ardenner-offensiven, på Iwo Jima, i Atlanterhavet og i luftrommet over Berlin.

FRIGJØRING OG SORG

De fleste norske soldatene som vendte hjem våren 1945 ble gjenforent med familie, slekt og venner. Nordmenn i sin alminnelighet hadde opplevd svært harde tider, frykt og streng rasjonering, men var i all hovedsak uskadde. Situasjonen for jødiske menn og kvinner i uniform var svært annerledes. Våren og sommeren 1945 ble håpet om å finne noen av sine deporterte familiemedlemmer og slektninger i live knust for de aller fleste.

I SVERIGE
HÅP OG FRYKT

Rundt 1100 jøder fra Norge levde i eksil i Sverige under krigen. For de fleste ble flyktningtilværelsens relative trygghet og hverdagsproblemer overskygget av uroen for deporterte familiemedlemmer.

Vinteren og våren 1943 hørte noen om brevkort som deporterte slektninger hadde sendt til Norge. Dette styrket håpet mange hadde, men alle svarbrev som ble sendt kom i retur. Informasjon om massedrap på jøder, og om leirene i det tysk-okkuperte Polen, sivet ut i svensk presse. Likevel håpet man i det lengste å se sine kjære igjen. Med freden ble håpet knust for de aller fleste. De første jødiske overlevende fra Norge som kom tilbake fortalte at alle kvinner og barn var drept; bare et fåtall menn hadde overlevd.

«... gjennom et langt liv så har jeg liksom ofte spurt meg selv om hvorfor de jeg syntes fortjente det bedre enn enn meg måtte dø, mens jeg fikk leve. Det var en skyldfølelse som på mange måter var en meget stor psykisk belastning.

JO BENKOW

Brev i retur

Ethel Mesner skrev et brev til sin mann Hermann i Auschwitz. Brevet kom i retur. Hermann var blitt skutt på utekommando i arbeidsleiren Buna-Monowitz 5. januar 1943.

OPPGJØR OG ERKJENNELSE

Rettsoppgjøret etter krigen var ekstraordinært. Særlige forberedelser til prosessen ble foretatt gjennom landssvikanordningen, utarbeidet i London mellom 1942 og 1944, og gjennom en provisorisk anordning av 4. mai 1945 om straff for utenlandske krigsforbrytere. For øvrig ble den ordinære norske straffeloven fra 1902 benyttet.

DET NORSKE RETTSOPPGJØRET OG HOLOCAUST

Spesielle juridiske grep knyttet til hva den jødiske minoriteten var blitt utsatt for – av nordmenn – ble ikke foretatt. Forbrytelsens karakter (at drapene hovedsaklig var begått utenfor landets grenser og i utgangspunktet var et tysk prosjekt), samt oppgjørets særlige fokus på landssvik, bidro til at handlingene overfor landets jødiske innbyggere havnet i et delvis «rettstomt» rom.

DOMMER

Sammenliknet med land som Frankrike og Nederland særmerker Norge seg likevel ved at egne borgeres delaktighet i Holocaust innenfor landets grenser ble tatt med i rettsoppgjøret. Det ble reist tiltaler mot nordmenn som hadde vært involvert i arrestasjonene både i henhold til §86 om «bistand til fienden», etter landsvikbestemmelsen og etter andre straffebestemmelser. Men en forutsetning for fellende dom ble i praksis at tiltalte kunne dømmes også for andre alvorlige handlinger, som mishandling, tortur eller overlagt drap, samt lang tids NS-medlemskap eller tjeneste i Statspolitiet.

Den hovedansvarlige for den praktiske organiseringen av arrestasjonene i Oslo og Akershus, politiinspektør Knut Rød, ble frifunnet i to rettsinstanser.

RESTITUSJONSOPPGJØRET

Heller ikke tilbakeførings- og erstatningspraksisen etter krigen maktet ta høyde for den særlige forbrytelsen jødene og det jødiske samfunnet i Norge var blitt utsatt for. I 1995 satte en artikkel i avisen Dagens Næringsliv søkelyset på hva som hadde skjedd med de konfiskerte jødiske bo under og etter krigen. Hvilke verdier var blitt stjålet eller beslaglagt? Hvem hadde beriket seg på det som ble tatt fra de jødiske familiene? I hvilken grad var de fratatte verdiene

Veggur tilhørt en ukjent jødisk familie i Oslo

Høsten 1942 ble dette vegguret gitt av en jødisk familie til Even Skogsrud i Toftes gate i Oslo. Han skulle oppbevare det til eierne kom tilbake.

blitt tilbakeført de overlevende etter krigen? Et offentlig utvalg ble nedsatt for å granske saken. Utvalget delte seg snart i et flertall og et mindretall. Et enstemmig Storting valgte i 1999 å legge til grunn mindretallets innstilling, Reisel/Bruland-rapporten, for det nye kompensatoriske oppgjøret til det jødiske samfunnet. Den fysiske og økonomiske likvideringen ble nå forstått som deler av samme tilintetgjørende forbrytelse.

SYSTEMATISK PLYNDRING

Det ble påvist hvordan mange jødiske bo var blitt plyndret allerede før de ble registrert. Registrerte verdier var også blitt kraftig forringet i løpet av bobehandlingen. Både under og etter krigen ble jødiske bo juridisk behandlet som konkursbo. Det indikerte at eierne ikke var forventet å komme tilbake. Konkursbehandlingen bidro sterkt til å tappe boene ytterligere for verdier, blant annet ved at utgifter fortsatte å påløpe, selv lenge etter at eierene var myrdet. Det store antall drepte i de jødiske familiene, samt uvisshet om dødsfallsrekkefølgen, medførte dessuten at tilbakeføringene til de overlevende ble avkortet. Logikken var blant annet at ingen skulle arve mer enn de «normalt» ville gjort.

OFFISIELL ERKJENNELSE

Restitusjonsoppgjøret til det jødiske samfunnet innebar i realiteten en offisiell erkjennelse av omfanget, systematikken og den norske medvirkningen i forbrytelsene mot jødene i Norge under krigen. I 2012, året for 70-årsmarkeringen av den største deportasjonen av jøder fra Norge, ble nordmenns og det norske samfunnets involvering i forfølgelsene ytterligere innrømmet og erkjent gjennom Statsministerens og Politidirektørens offisielle beklagelser. Også NSB, hvis tog ble benyttet til å transportere arresterte jødiske innbyggere mens de fortsatt befant seg i Norge, fant å erkjenne og beklage.

JØDISK MUSEUM OSLO
Calmeyers gate 15 b, 0183 Oslo
T: 22 20 84 00 | www.jodiskmuseumoslo.no